

А. С. Хорошев
«Политическая история
русской канонизации
(XI—XVI вв.)».

М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.— 206 с.

Останнім часом питання політичної історії руської церковної організації привертає пильну увагу радянських істориків. Необхідно відзначити, що після фундаментальних доробок Я. М. Щапова 60-70-х років був певний спад у написанні значних досліджень по найбільш кардинальним проблемам православної церкви. Одним з таких цікавих напрямків є подальша розробка теми канонізації в руській церкві протягом її тисячолітнього існування.

Треба відзначити, що О. С. Хорошев не перший, хто вивчав це питання. Його досліджували і в XIX (Філарет, В. Васильев, Є. Голубинський), і в XX століттях (М. Паозерський, О. Белов та ін.). Необхідно також підкреслити, що незважаючи на зовсім різні концептуальні установки, з якими більшість попередників автора рецензованої праці підходили до проблеми канонізації, є в них і спільне, виражене якоюсь одномірністю у вивченні цього явища. Церковні дослідники за основу своїх доробок використовували феномен чудотворності й вищої громадської моральності святих, а дослідники нових часів, за деяким винятком (М. М. Нікольський), основну увагу віддавали атеїстичним доказам супротивного.

Монографія О. С. Хорошева у цьому плані вигідно відрізняється від багатьох попередніх праць. Руську православну канонізацію XI-XVI ст. автор виклав і проаналізував у нерозривному зв'язку з політичною історією Давньоруської та Російської держави, показав практичну взаємозаміну заходів по канонізації зі змінами форм державності. Причому у більшості випадків канонізацією переслідувались реальні політичні цілі. Загальноруська канонізація, чи то в перший ранньофеодальний період історії Київської Русі X-XI ст., чи в період централізації Російської держави XV-середини XVI ст., диктувалась необхідністю об'єднавчих процесів. У свою чергу, місцева канонізаційна практика ставала особливо активною в часи переваги центробіжних політичних тенденцій. Згідно цьому підбирались і кандидати на роль руських святих. Можна погодитись із твердженням автора, що періодизація канонічної практики в цілому співпадає з хронологічними періодами історії нашої країни (с. 190).

Основний зміст монографії викладений в 5 розділах: «Політична канонізація та її роль в християнізації Русі (XI-початок XII ст.)», «Феодальна роздробленість Русі і формування місцевих пантеонів (30-ті роки XII-початок XIV ст.)», «Політика об'єднання руських земель і церковно-великокнязівські взаємовідносини (початок XIV-середина XV ст.)», «Державна централізація і церковний сепаратизм. Розширення місцевих середньовічних пантеонів (середина XV-початок XVI ст.)», «Становлення самодержавності і централізація культури». Звичайно, особливу увагу привертають перші розділи. Значне місце в першій частині книги відводиться становленню культу Бориса і Гліба, державно-політичне значення якого заключалось у засудженні князівських чвар, у бажанні зміцнити державну єдність Русі на основі

суворого дотримання феодальних взаємовідносин між князями, коли всі князі — брати, але старші повинні захищати молодших, а молодші — повністю підкорятись старшим. Справедливе зауваження О. С. Хорошева, що поведінкою Бориса і Гліба, які не підняли руки на старшого брата навіть для захисту свого життя, освящалась ідея родового старійшинства в системі князівської ієрархії. Князі, які дотримувались цього заповіту, стали святими (с. 17).

Цікавими є і спостереження автора над формуванням місцевих пантеонів у період феодальної роздробленості на території значних центрів Південної, Північно-Східної та Північної Русі — Чернігова, Володимир, Ростова, Новгорода.

В той же час, не можна погодитися з занадто вже чіткою і швидкою залежністю подій в етапах розвитку держави і церкви. Остання, на думку автора, проходила модернізацію одночасово з політичними змінами. Так, наприклад, для О. С. Хорошева ясно, що з початку епохи феодальної роздробленості, тобто з 30-х років XII ст., «...церква не могла залишатись на старій позиції, виділяючи верховного властителя зі всієї маси власників феодалів. Якщо така позиція могла бути якоюсь мірою допустима для митрополита, то єпископи, які знаходились в прямій залежності від своїх князів, повинні були підтримувати їх домагання на владу і навіть божественність» (с. 57). На нашу думку, так повинно було бути, але очевидно, не завжди. По-перше, князі на Русі часто переходили з столу на стіл, нерідко домагаючись і київського великокнязівського. По-друге, навряд щоб швидко та безкомпромісно поривали свої зв'язки з митрополитом резиденцією священники високих рангів, які працювали разом з удільними князями. Справа в тому, що багато з них починали свою діяльність якраз серед київського кліру. Тільки з Печерського монастиря вийшли (в майбутньому святі) Єфрем Переяславський, Стефан Волинський, Лука, Герман, Микита та Ніфонт Новгородські, Феоктист Чернігівський, Авраамій і Ісайя Ростовські, Микола Тмутараканський. Мабуть, у взаємовідносинах митрополита з церковними ієрархами окремих удільних князівств були більш діалектичні суперечності, ніж на це вказується в монографії.

Важливе значення має і подальша розробка питання канонізації на Русі в XIII-XVI ст., після навали орд Батия. Виявляється, що вся політична лінія церковної канонізації цих часів витримана в одному ідеологічному напрямі. Проповідуючи з церковного амвона непротивлення іноземним загарбникам, духовенство підкріплювало свою демагогію зверненням до пам'яті синів християнської церкви руських князів, які заслужили «мученицький вінць» добровільним полопом «іноязичним». Але тільки ідея національного відродження руського народу досягла своєї вершини в середині XIV ст., як припинився потік князівської канонізації. Святі князі виконали свою церковно-політичну місію, їх «анкети» можна було скласти в архів, чи використати в новій якості, для вирішення актуальних політичних завдань (с. 81).

Окремі спостереження О. С. Хорошева, одержані при вивченні наявних писемних джерел, корелюються з свідченнями, отриманими за археологічними матеріалами. Так, проаналізувавши події X-XI ст., автор вважає, що вже згаданий Києво-Печерський монастир «... не був bastіоном русофілів в морі грекофільських настроїв духовенства на Русі X-XI ст., як це нерідко хочуть зобразити в історичній літературі. Ми не піддаємо сумніву наявність програми виховання власних, національних кадрів руської духовної ієрархії, але реалізація цієї програми могла передбачати різноманітні варіанти» (с. 41). На підтвердження думки про bastіон русофільства на території Києво-Печерського монастиря відзначимо, що лише тут при вивченні пам'яток Середнього Подніпров'я археологи зафіксували занесений з Візантії обряд перезахоронення кісток небіжчиків, тобто, навіть у деталях поховального обряду киево-печерська монастирська братія притримувалась канонів ортодоксального православ'я.

МОЦЯ О. П.